

הרב בניהו שנדורפי חרשה

קשירת ציצית עם תכלת

צורת הקשירה של ציצית עם תכלת התפרשה בדברי הגמרא והראשונים. צורת הקשירה כאשר אין תכלת אינה בהכרח שווה לקשירה עם התכלת, כך כתב הרמב"ם (הלכות ציצית א, ט):

העושה לבן בלא תכלת, לוקח אחד משמונה החוטיין וכורך אותו על שאר החוטיין עד שלישן ומניח שני שלישייתן ענף, וכריכה זו אם רצה לכרוך אותה חוליות חוליות כעין שכורך בתכלת הרשות בידו וזה הוא מנהגנו, ואם רצה לכרוך בלא מנין חוליות עושה, כללו של דבר יתכוין להיות הכרוך שליש והענף שני שלישים, ויש מי שאינו מדקדק בדבר זה בלבן, ואם כרך הלבן על רוב החוטיין או שלא כרך אלא חוליא אחת כשרה.

כעין דברים אלו כתבו גם התוספות (מנחות לט ע"א ד"ה לא יפחות):
ואנן דלית לן תכלת לא קפדינן בהא, והא נמי דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו כדי שיהא ניכר התכלת.

וכן כתבו ראשונים נוספים (רמב"ם בתשובה [בלאן] קלח, אשכול הלכות ציצית, עיטור הלכות ציצית [דף סח], טור סימן יא) ועוד¹.

¹ בטעם הדבר שאנו עושים אחרת ממה שאמרה הגמרא, כתבו התוספות "לפי שתכלת דומה לים וים דומה לרקיע" ואם כן כאשר אין תכלת אין טעם בעשיית זכר לרקיעים. ולכאורה קשה מדוע שינו את הקשירה מהקשירה שהייתה כאשר היה תכלת – אף על פי שאין זכר לרקיעים, מכל מקום מדוע לשנות? וביאר הרב שמיר שיינטופ שליט"א שמכיוון שראינו בדברי חז"ל שצריך שמניין הכריכות ירמוז לדברים מסוימים, ורמזים אלו אינם מתקיימים בלי תכלת, סברו הראשונים (או הגאונים) שמוטב לשנות מהקשירה המופיעה בגמרא, על מנת שיהיו רמזים אחרים בקשירת הציצית, ולא להשאיר את הקשירה בלא שום רמז (כעין זה עיין בבן מלך על חג המצות מאמר יב שביאר שמקור דין הסבה בליל הסדר הוא בפסוק [שמות יב, יא] "וככה תאכלו אתו מתניכם חגרים נעליכם ברגליכם ומקלכם בידכם" המראה על כך שיש לאכול את הפסח בדרך חירות, ובהיותם במצרים דרך חירות היינו שמראים שהם מוכנים ליציאה, אבל לדורות דרך חירות היינו בהסבה).

לאור דברי ראשונים אלו מקובל לומר שאין ללמוד מצורת הקשירות שנהגו רוב העולם לעשות בזמן שאין תכלת, לצורה שבה יש לקשור כאשר יש תכלת. ואם כן, בדורותינו שהתגלתה התכלת יש להכריע במחלוקת הראשונים ולאור זאת להורות כיצד לקשור את הציצית.

בדרך כלל אין דרכם של הפוסקים בדורות האחרונים להכריע במחלוקת הראשונים אלא לנהוג לפי הכרעת הדורות הקודמים, וכמו שכתב בשו"ת דברי חיים (ח"ב יו"ד סימן קז): "אין דרכי לפלפל בדברי גדולי הראשונים איזו שיטה מהם עיקר להלכה, כי דבר זה לדעתי הוא גסות הרוח ודברי הבל להכריע בין הראשונים, כי מה נדע ולא ידעו הם ואין לנו אלא לסור למשמעתם של רבותינו בעלי השולחן ערוך"². כמובן שבשאלות מתחדשות, שאין הכרעה של הדורות הקודמים, מוטל על פוסקי הדור שלנו להורות כיצד לנהוג, והדברים יהיו תלויים לפעמים בפוסקים שהתקבלו בעדות מסוימות, או כללי פסיקה אחרים, וכשאינן שום ברירה הכרעה ממש במחלוקת הראשונים.

מאמר זה יציע אפשרות להכריע את המחלוקת בצורת קשירת הציצית, על פי מה שיתבאר שמנהג קשירת החוטים כשאינן תכלת אינו מנותק ממחלוקת הפוסקים לגבי קשירת הציצית כשיש תכלת, ואם כן ניתן ללמוד מדברי הפוסקים כאיזו משיטת הראשונים הכריעו הם, ועל פי זה לנהוג גם כאשר יש תכלת. לצורך כך בתחילה יוצגו שיטות הראשונים בביאור הסוגיה.

² כעין זה כתבו אחרונים נוספים. עיין בגט פשוט בכללים שבסוף הספר כלל ב שכתב: "בזמנינו זה יתמי דיתמי דאפילו שיש לנו ראיות אין אנו סומכים על הראיות לסתור סברת הקדמונים, כמ"ש בכתבי מהרי"א סימן רמא, ואפילו להכריע בין גדולי הפוסקים אין אנו סומכים על ראיות". ובחקרי לב אבן העזר סימן פד כתב: "ומי משלנו בדורות האחרונים שיוכל להכריע במחלוקת הראשונים?". ובשו"ת חקקי לב (יו"ד סימן לט): "אבל בדורותינו שנתמעטו הלבבות ואנו אין בנו כח להכריע כי אם לפסוק הלכה על פי כללי הוראה וללכת על פי רוב".

סוגיית הגמרא

בגמרא במנחות (לט ע"א) נאמרו שלוש מימרות לגבי צורת הכריכות:
 וכמה שיעור חוליא? תניא רבי אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש.
 תאנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה.
 הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על
 שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעין וששה אורין שביניהם.
 תנא כשהוא מתחיל מתחיל בלבן – הכנף מין כנף, וכשהוא מסיים מסיים
 בלבן – מעלין בקודש ולא מורדיין.

הדברים המפורשים בגמרא הם ששיעור חוליא הוא שלוש כריכות, שלא יפחתו
 משבע ולא יוסיפו על שלוש עשרה, ושמתחילים ומסיימים בלבן, אבל הראשונים
 נחלקו הרבה בביאור הדברים כפי שיובא לקמן.

עוד נאמר בגמרא (לח ע"ב) שרבא ניסה להוכיח שצריך לקשור על כל חוליא
 וחוליא, אך הגמרא אומרת שאין זה מוכרח; ויש להסתפק האם מסקנת הגמרא
 שצריך לקשור על כל חוליא וחוליא או לא. וכן נאמר בגמרא (לט ע"א) "אפילו
 לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה".

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (הלכות ציצית א, ז-ח) פסק גמרא זו כך:

ולוקח חוט אחד מן הלבן, וכורך בו כריכה אחת על שאר החוטין בצד
 הבגד ומניחו, ולוקח חוט התכלת וכורך בו שתי כריכות בצד כריכה של
 לבן וקושר. ואלו השלש כריכות הם הנקראין חוליא. ומרחיק מעט ועושה
 חוליא שניה בחוט של תכלת לבדו. ומרחיק מעט ועושה חוליא שלישית.
 וכן עד חוליא אחרונה שהוא כורך בה שתי כריכות של תכלת וכריכה
 אחרונה של לבן – מפני שהתחיל בלבן מסיים בו, שמעלין בקודש ולא
 מורדיין. ולמה יתחיל בלבן? כדי שיהא סמוך לכנף מינה. ועל דרך זה
 הוא עושה בארבע הכנפות. כמה חוליות הוא עושה בכל כנף, לא פחות
 משבע ולא יותר משלש עשרה, וזו היא מצוה מן המובחר, ואם לא כרך
 עליה אלא חוליא אחת כשרה.

מדברי הרמב"ם עולה, שמה שאמרה הגמרא "הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה" היינו על מספר החוליות, וכל חוליא הינה של שלוש כריכות. ו"מתחיל בלבן ומסיים בלבן" היינו כריכה ראשונה ואחרונה. מדברי הרמב"ם במשנה תורה לא התבאר מספיק כיצד נעשית הקשירה, וכן לא התבאר האם היא נעשית על כל חוליא וחוליא.

הבית יוסף (או"ח סימן יא) הסתפק בדעת הרמב"ם, והסיק שיותר נראה שדעת הרמב"ם היא שהקשר נעשה על כל חוליא וחוליא. וכן מפורש בדברי הרמב"ם בתשובה (מהד' בלאו, סימן קלח):
אנו סומכין על מה שאמר התלמוד, והוא שנכרוך שלש כריכות ונעשה הכריכה השלישית קשירה ויהיה הכל לחוליא אחת, ונרחיק קצת ונכרוך שלש בקשירה, ונרחיק קצת ונכרוך כך, עד שנעשה שבע חוליות כל חוליא שלש כריכות, ויהיה בין כל חוליא וחוליא מרחק קטן.

מתבאר מתשובת הרמב"ם שהקשירה נעשית על ידי הכריכה השלישית, ולא שעושים קשר על גבי הכריכות (וכן היא מסורת יהודי תימן, וגם בתשובת בנימין זאב סימן קצב מובאת אפשרות קשירה זו). כמו כן מתבאר בדברי הרמב"ם שבין חוליא לחוליא יש להרחיק מעט.

שיטת רב נטרונאי גאון והראב"ד

הראב"ד בהשגתו על הרמב"ם כתב:

זה הסדר אין לו שרש ולא ענף, ולמה יותר בתכלת מבלבן שהוא מין כנף וממנו מתחיל ובו מסיים ובכריכותיו הוא ממעט? אין זה כי אם שגיון גדול! והגאון רב נטרונאי ז"ל סידר אותו יפה סידור נאה מאד על דרך שאמרה ההלכה, 'וכמה שיעור חוליא כדי שיכרוך וישנה וישלש' **אתכלת קאי**, ותנא דתנא 'הפוחת לא יפחות משבעה' על הכריכות **קאי** שהן שלש מן התכלת וארבע מן הלבן מפני שמתחיל בלבן ומסיים בלבן, קושר תחלה סמוך לכנף קשר אחד בחוט לבן ובחוט של תכלת והוא שנקרא

קשר העליון, ואחר כך כורך שני חוטיין אחד של לבן ואחד של תכלת עד שש כריכות, והשביעית לבן לברו. וזהו שבע שאמרנו, והן חוליא אחת. ואלו הכריכות כולן על ששה החוטיין המשלשלים והמשולשלים בכנף, ובענין זה עושה ה' קשרים ובין כל קשר וקשר חוליא של שבע כריכות כאשר אמרנו. ונהגו לעשות חוליא אחת בשני קשרים סמוך לכנף ושתי חוליות בסוף הגדיל עם שלשה קשרים, ובאמצע כורך בלא דקדוק בין מכונס בין מפוזר בתכלת ולבן.

רב נטרונאי גאון שהובא בדברי הראב"ד חולק על ביאור הרמב"ם בשלוש המימרות שבגמרא:

א. מה שאמרו "יכרוך וישנה וישלש" אין הכוונה שחוליא היא רק שלוש כריכות כדברי הרמב"ם, אלא כוונת הגמרא היא רק על חוליות התכלת.

ב. מה שאמרו "הפוחת לא יפחות משבע" אין הכוונה על חוליות אלא על מספר הכריכות בכל חוליא.

ג. מה שאמרו "מתחיל בלבן... מסיים בלבן" אין הכוונה שרק הכריכה הראשונה והאחרונה היא לבן אלא בין כל תכלת ותכלת יש לבן.

כמו כן בדברי הראב"ד נאמר שצריך לעשות חמישה קשרים, דבר שלא נזכר כלל ברמב"ם. וכן משמע מדבריו שבין חוליא לחוליא אין מקום חלק כדברי הרמב"ם אלא קשר בלבד.

מדברי התוספות עולים ביאורים נוספים לצורת הכריכות, אך לפני שנדון בדבריהם נדון בחמשת הקשרים שהזכירו רב נטרונאי והראב"ד.

האם מנהג חמישה קשרים התקיים גם בזמן שהיה תכלת?

בדברי רב נטרונאי גאון נזכר שיש חמשה קשרים וכיניהם עושים את החוליות שהוזכרו בגמרא, על מניין זה של חמשה קשרים כתבו התוספות (לט ע"א ד"ה לא יקשור): "מיהו לא מצינו שום סמך בהש"ס מפורש מה' קשרים", אך מקורו קדום³, וגם היום מנהג האשכנזים והספרדים לעשות חמשה קשרים, ויש לברר האם מנהג זה הוא מחמת שאין תכלת או שגם כאשר היה תכלת היו נוהגים בו.

מדברי רב נטרונאי והראב"ד עולה שגם כאשר יש תכלת יש לקשור חמשה קשרים, ובין קשר לקשר עושים את החוליות שעליהן דיברה הגמרא. כן משמע גם מדברי רב ניסים גאון בהקדמה לפירושו לתלמוד (נדפס בריש מסכת ברכות) שכתב:

לא סרה הקבלה והמסורת משומרת בין האומה, וכאשר היה האדם קורא 'ועשו להם ציצית' היה אומר כי זו הציצית היא ציצית נשים אותה בכנף הטלית ומספר חוטיה ח' **ויש בה ה' קשרים**, וידע כל פתרוני הציצית וענייניה היה שמור אצלו הכל בקבלה ובמסורת, וכן כל המצוות כולם... ולא סרה האומה מזה המנהג מימות משה ועד אחר חורבן בית שני בק"ג שנה בימי ר' יהודה הנשיא.

גם בספר העיטור (הלכות ציצית) כתב שחמשה קשרים היו בזמן שהיה תכלת. וכן משמע גם מדברי רש"י במנחות (מג ע"ב) שביאר את הברייתא האומרת שציצית שקולה כנגד כל המצוות:

שקולה מצוה זו – מדכתיב 'את כל מצות', ועוד דציצית בגימטריא ת"ר וה' קשרים וח' חוטין הרי תרי"ג.

³ כפי שהבאנו הוא נמצא בדברי הגאונים, וכן בדברי ראשונים רבים: רש"י על התורה (במדבר טו, ועל הש"ס (מנחות לט ע"א ד"ה מין כנף; מג ע"ב ד"ה שקולה), תוספות (מנחות לט ע"א), לקח טוב (פרשת שלח קיד ע"א), אגודה (יבמות פ"א סימן ב) ועוד. וכן הוא בתנחומא קרח יב, ובתרגום המיוחס ליונתן (במדבר טו, לח) נאמר: 'וְיִתְּלוּ בְּחֻמְשַׁת קִיטְרִין', ובמדרש אגדה (בבב"ב) סוף שלח, ובראשית רבתי (לך לך עמ' 76). וכן הוא ברעיא מהימנא פנחס (רכז ע"א) שיש חמשה קשרים בציצית, וכן בזוהר חדש (תיקונים סט ע"א) ששלוש עשרה חוליות יחד עם הקשרים הם ח"י. אמנם בזוהר שלח לך (דף קעה ע"ב) נאמר: "שבעה רהיטיין אלין אינון שבעה צרייין דתכלתא דבעי לכרכא ביה בכל חד וחד, או לאסגאה עד תליסר מאן דיוסיף לא יוסיף עלייהו על תליסר מאן דימעט לא ימעט משבעה", ומשמע שיש קשר על כל חוליא, וכדברי הרמב"ם שהובאו לעיל. יעויין עוד תשובות הגאונים החדשות – עמנואל (אופק) סימן קצט, שו"ת הגאונים חמדה גנוזה סוף סימן צא, וכן תשובות הגאונים מתוך הגניזה, מהד' ש. אסף ירושלים תרפ"ט, סימן קסו – שם משמע שקשרים ארבעה קשרים.

והאברבנאל (במדבר פרק טו) כתב:
וה' קשרים קבלה הוא.

אבל מדברי רש"י במנחות לט ע"א: "והאידינא דעבדינן חמשה קשרים", משמע שרק כיום עושים חמשה קשרים (והעיר על הסתירה בדברי רש"י במאמר פתיל תכלת, פרט שביעי, עיי"ש מה שיישב). וכן משמע מדברי הרדב"ז בתשובה (חלק ו סימן ב אלפים שלג), וגם הרמב"ם לא הזכיר כלל מניין זה של חמשה קשרים⁴, כן ניתן להבין גם בדברי האשכול שכתב (הלכות ציצית):

והא דאמרי' הפוחת לא יפחות מז' חזי לן דלאו על האידינא קאמר, אלא בעידנא דהוה מצות תכלת שדומה לרקיע, ומשום הכי קאמר כנגד ז' רקיעים, אבל האידינא דליכא מצות תכלת אלא מצות לבן בלחוד לא עבדינן ביה אלא חמש קשרים.

מדבריו ניתן להבין שעושים את הקשרים רק כשאינן תכלת, אך ניתן לומר שכוונתו שכאשר אין תכלת אין עושים את כל החוליות והכריכות אלא רק את הקשרים, אך את הקשרים היו עושים גם כשהיה תכלת.

שיטת התוספות

התוספות (ד"ה "לא יפחות משבע כנגד שבעה רקיעים") כתבו על פי דברי רש"י שנוהגים בחמשה קשרים, וכתבו על כך:

מיהו לא מצינו שום סמך בהש"ס מפורש מה' קשרים.

ויש לומר דהא דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו אחת של לבן ואחת של תכלת שהן שתיים, והשתא כשאין פוחת משבע עושה ה'

⁴ במאמר פתיל תכלת (פרט שביעי) כתב שהרמב"ם לא הזכיר חמשה קשרים משום שאין דרכו להביא מה שלא כתוב בגמרא, אך גם הרמב"ם מודה שיש לעשות חמשה קשרים אף על פי שלא כתב זאת. אמנם על פי תשובת הרמב"ם שהובאה לעיל (ולא ראיתי שהפתיל תכלת הזכירה) שבה הרמב"ם מבאר כיצד כורכים וקושרים את הציצית נראה ברור שהרמב"ם לא סבר כלל שיש לעשות חמשה קשרים בציצית.

קשרים: סמוך לטלית קשר אחד, ואחר כך שתי חוליות אחת של תכלת ואחת של לבן [ו]קשר אחד, עד שמסיים שש חוליות – הרי ארבעה קשרים, ואחר כך עושה חוליא שביעית של לבן כדי שיהא מסיים בלבן ואחר כך קושר אחד – הרי ה' קשרים.
ויש מפרשים לא יפחות משבע כריכות בין כל קשר וקשר.

האפשרות הראשונה שכתבו התוספות היא שאין למנהג זה שום סמך בש"ס. דברים אלו מסתמכים על דבריהם לעיל שכתבו "ואנן דלית לן תכלת לא קפדינן בהא, והא נמי דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו כדי שיהא ניכר התכלת". והיינו שמכיוון שאנו עושים היום בלי תכלת אין צורך לעשות כמו מה שאמרה הגמרא.

לאחר מכן מנסים התוספות למצוא סמך בתלמוד למניין חמשת הקשרים, ומבארים את דברי הגמרא על צורת הקשירה בשתי אפשרויות, שעל פיהן יש סמך למניין חמשה קשרים. שתי אפשרויות אלו הן שתי הבנות שונות בגמרא, ונבאר את דבריהם.

תירוץ ראשון בתוספות

לפי תירוצם הראשון של תוספות, הסמך בש"ס למניין חמשה קשרים הוא בדרך זו (המספרים/האותיות בסוגריים = מספר הקשר/החוליה): מה שאמרה הגמרא שצריך לקשור על כל חוליא וחוליא היינו אחרי חוליא של לבן ושל תכלת, על פי זה צורת הקשירה היא: קשר (1), חוליא לבן (א), חוליא תכלת (ב), קשר (2), חוליא לבן (ג), חוליא תכלת (ד), קשר (3), חוליא לבן (ה), חוליא תכלת (ו), קשר (4), חוליא לבן (ז), קשר (5).
הסבר דומה כתב העיטור (הלכות ציצית, והביאו הגר"א בביאורו לשולחן ערוך או"ח יא, יד) אלא שלדבריו היה קשר על כל חוליא בנפרד, אלא שאנו עושים היום רק את הקשירות שלאחר הלבן (מחלוקתם תלויה בשאלה אם גם בזמן שהיה תכלת היו חמשה קשרים).

בספר החינוך (מצוה שפו) כתב:

ועושה אחד מהן גדול כדי שיכרוך בו האחרים, וקושרן בחמשה מקומות קשר כפול, ובין קשר וקשר עושה שלש חוליות ובאמצעות הקשר האחרון עושה ארבע חוליות, שנמצאו בין כולן י"ג חוליות.

החינוך כתב את צורת הקשירה כאשר עושים שלוש עשרה חוליות, ודבריו קשים לכאורה, מדוע אין קשר על כל חוליא וחוליא? אמנם ניתן להבין שמכיוון שהחינוך דיבר על כריכות בלבן בלבד (שהרי לא הזכיר כלל תכלת) סבר שאין צורך לעשות קשר על כל חוליא, אך אם כן מדוע צריך לעשות י"ג חוליות? הגר"א ביהל אור (פנחס רכז ע"א) כתב שמדברי הזוהר מוכח שגם אם עושים שלוש עשרה חוליות מנין הקשרים הוא חמשה ולא יותר, ומה שאמרו בגמרא שצריך לקשור על כל חוליא היינו למי שעושה שבע חוליות, אבל אם עושה שלוש עשרה חוליות אין צריך לקשור על כל חוליא, אלא על כל ארבע חוליות (שתיים לבן ושתיים תכלת). על פי דברי הגר"א בקשירה של שלוש עשרה חוליות הקשירה צריכה להיות כך:

קשר (1), חוליא לבן (א), חוליא תכלת (ב), חוליא לבן (ג), חוליא תכלת (ד), קשר (2), חוליא לבן (ה), חוליא תכלת (ו), חוליא לבן (ז), חוליא תכלת (ח), קשר (3), חוליא לבן (ט), חוליא תכלת (י), חוליא לבן (יא), חוליא תכלת (יב), קשר (4), חוליא לבן (יג), קשר (5).
על פי דברי הגר"א ניתן לבאר שהחינוך סבר כדברי התוספות שהקשירה היא על כל חוליא של לבן ושל תכלת, וכדברי הגר"א שדבר זה הוא רק כאשר עושים שבע חוליות בלבד, אבל אם עושים שלוש עשרה חוליות אין לקשור על כל חוליות לבן ותכלת, אלא רק אחרי כמה חוליות, אלא שהחינוך סבר שאין לקשור על כל ארבע חוליות אלא מעט שונה⁵:

⁵ אמנם אין מפורש בדברי החינוך שהוא מפרש כדברי התוספות שמחליפים את צבע הכריכות בכל חוליא, אך לפי מה שביארנו את דברי החינוך כדברי הגר"א בשיטת התוספות, נראה

קשר (1), חוליא לבן (א), חוליא תכלת (ב), חוליא לבן (ג), קשר (2), חוליא תכלת (ד), חוליא לבן (ה), חוליא תכלת (ו), קשר (3), חוליא לבן (ז), חוליא תכלת (ח), חוליא לבן (ט), קשר (4), חוליא תכלת (י), חוליא לבן (יא), חוליא תכלת (יב), חוליא לבן (יג), קשר (5).

יש להעיר שמלשון התוספות: "כשאין פוחת משבע עושה ה' קשרים" משמע שאם עושה שלוש עשרה חוליות עושה יותר קשרים, ולא כדברי הגר"א, אך ניתן לומר שהתוספות שביקשו להביא ראייה למניין חמשה קשרים מהגמרא כתבו זאת לגבי העושה שבע חוליות, שכן רק במקרה כזה יש סמך מהש"ס, אבל אין הכרח מדבריהם שאם עושה שלוש עשרה חוליות קושר יותר קשרים, וצ"ע.

על פי ביאור זה של התוספות עולה שהתוספות הבינו בדומה לדברי הראב"ד שהלבן אינו רק בהתחלה ובסוף אלא בין כל תכלת ותכלת, אך בשונה מדברי הראב"ד שביאר שבין כל כריכה וכריכה של תכלת יש כריכה של לבן, התוספות (וכן בעיטור וברא"ש) כתבו שבין כל חוליא וחוליא של תכלת יש לבן. כשיטת התוספות בתירוץ זה כתב גם הסמ"ג (מצווה כו).

כשיטה זו שיש חוליה של תכלת ואחריה חוליה של לבן כתבו גם כמה מן הראשונים במסכת ברכות (ט ע"ב) בביאור דברי הגמרא "בין תכלת שבה ללבן שבה" – שהכוונה בין חוליית תכלת לחוליית לבן שלידה⁶, אך יש מן הראשונים שביארו שם בדרך אחרת.⁷

שמוכרחים לומר שמחליפים צבע על כל חוליא – שאם לא כן מדוע הקשרים נעשים במקומות אלו ולא על כל חוליא כמשמעות הגמרא?

יש להעיר שבדברי החינוך ישנה סתירה לכאורה, שכן לפני כן כתב החינוך "ואמרו שעושין ממנו שבע כריכות או י"ג לרמז הרקיעים והאורים שביניהם, וכמו שאמרו [שם]: 'תנא הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על י"ג, לא יפחות משבע כנגד שבעה רקיעים, ולא יוסיף על י"ג כנגד שבעה רקיעים וששה אורים שביניהם". ואם כן נראה שהוא מפרש כדברי הראב"ד והפירוש השני בתוספות ש"לא יפחות משבע" היינו על הכריכות ולא על החוליות, וצ"ע.

⁶ כן כתבו התוספות, הרשב"א, רבנו יונה (ד ע"ב מדפי הרי"ף) והרא"ש (סימן י ובתוספותיו).

⁷ רש"י שם ביאר שאין הכוונה לציצית אלא לגיזת צמר, אך גם בין הראשונים שכתבו שהכוונה על ציצית, יש שכתבו שהכוונה על חוטי הציצית ולא על הכריכות, עיין פסקי הרי"ד.

שיטה אמצעית בין דברי התוספות לרמב"ם עולה מתשובת רב שר שלום גאון⁸:

והפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה. כך פי' – כשהיה תכלת ביד ישראל כשהיו מטילין ציצית לבגד כך היו עושין לאותו שלישי גדול: חוליא א' של ציצית לבנה וחוליא א' של תכלת... וכמה שיעור חוליא תניא ר' אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש. והיינו חוליות דקאמרי'.

תנא הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה. ובאיזה צד סודרן כשהוא מתחיל מתחיל בלבן וכשהוא מסיים מסיים בלבן וכך היה גודל [לאחר] קשר התחתון חוליא של לבן ועליה חוליא של תכלת [וחוליא של לבן ועליה חוליא של תכלת ועליה חוליא של לבן ועליה של תכלת] ועליה של לבן וקושר קשר העליון, ואם רצה להוסיף חוליות עד י"ג מוסיף כסדר הזה.

בתשובת רב שר שלום ישנם כמה דברים מקבילים לדברי התוספות וכמה מקבילים לרמב"ם לפי מה שהתבאר לעיל:

- א. חוליא היא של שלוש כריכות (תוספות ורמב"ם).
- ב. סדר החוליות הוא חוליא לבן וחוליא תכלת (כתוספות ולא כרמב"ם).
- ג. "הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה" מדבר על מספר החוליות (תוספות ורמב"ם).
- ד. קשר בתחילה ובסוף ולא בין החוליות (לא כתוספות ולא כרמב"ם).

תירוץ שני בתוספות

בהסברם השני כתבו התוספות: "ויש מפרשים לא יפחות משבע כריכות בין כל קשר וקשר. לפי פירוש זה, דברי הגמרא "לא יפחות משבע... ולא יוסיף על שלוש עשרה" אמורים על מניין הכריכות ולא על מניין החוליות.

⁸ נדפסה בשו"ת הגאונים שערי תשובה סימן קנט, ובדומה לזה נמצא בגאוניקה ח"ב עמ' 331-330. הציטוט כאן מתוך שערי תשובה, עם קצת שינויים ותיקונים [בסוגריים] מגאוניקה.

מכיוון שהתוספות התחילו את דבריהם בשאלה על כך שאין לחמשה קשרים מקור בש"ס, נראה שכוונת התוספות בתירוצם זה לבאר, שאף על פי שאין מקור לחמשה קשרים, מכל מקום אין זה נגד הש"ס, שכן הגמרא לא אמרה כלל את מניין החוליות אלא רק את מניין הכריכות בכל חוליא, וחמשה קשרים הם משום שיש ארבע חוליות אף על פי שאין זה רמוז בש"ס.

פירוש זה של התוספות דומה לדברי רב נטרונאי גאון והראב"ד שפירשו ש"הפוחת לא יפחות משבע... והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה" מיירי במספר הכריכות. בדברי רב נטרונאי והראב"ד התבאר שאין זה סותר את דברי רבי שחוליא היא כדי שיכרוך וישנה וישלש, שכן רבי אמר את דבריו על כריכות בחוט התכלת ומימרא זו היא על הכריכות בתכלת ובלבן ביחד.

נראה שגם התוספות בתירוצם השני מוכרחים לבאר כשיטה זו, ולא כפי שסברו בתירוצם הקודם שההחלפה בין התכלת ללבן מתבצעת לאחר כל חוליא, שכן מכיוון שצריך להתחיל בלבן ולסיים בלבן, מספר החוליות אינו יכול להיות זוגי, ולפי פירוש זה מספר החוליות הוא ארבע⁹ ומוכרחים לומר שבתירוצן זה סברו ש"מתחיל בלבן ומסיים בלבן" מוסב על הכריכות ולא על החוליות. נראה שדבר זה כלול במה שאמרו שלפי היש מפרשים "הפוחת לא יפחות משבע"

⁹ אמנם ניתן היה לומר שלפי פירוש זה ישנן חמש חוליות וחמשה קשרים, ואין קשר לפני חוליא הראשונה, ובתירוץ זה סוברים התוספות כפירוש הראשון שהביאו לפני כן (בד"ה "קשר העליון") שקשר העליון אינו הקשר שסמוך לכנף אלא הקשר שאחרי כל הכריכות (וכמו שנראה שנקט הרמב"ם) ולפי זה אין מקור בגמרא שצריך לקשור לפני החוליות. אך אם נפרש כך יקשה שדברי התוספות בתירוצם השני חסרים נתון משמעותי השונה מתירוצם הראשון. אמנם גם לפי האפשרות שכתבנו ישנו חסרון בדברי התוספות, אך יותר נוח לומר שהנתון שהשמיטו התוספות הוא כיצד היו קושרים בזמן שיש תכלת, מאשר מספר החוליות ומיקום הקשרים – דברים שנהגו בזמנם – ובפרט שביארנו שהתוספות השוו בין "הפוחת לא יפחות משבע" לבין "מתחיל בלבן ומסיים בלבן": בתירוץ הראשון שניהם מדברים על החוליות ובתירוץ השני שניהם מדברים על הכריכות.

עוד ניתן ליישב, שלפי התוספות בתירוץ זה רק מתחילים ומסיימים בכריכה אחת של לבן, וכדברי הרמב"ם (ומשמעות דברי רש"י).

מיירי על מספר הכריכות, ואם כן גם "מתחיל בלבן ומסיים בלבן" מיירי על הכריכות.¹⁰

ביאור אחר מדברי הראב"ד ליחס בין דברי רבי שכתב שחוליא היא שלוש כריכות לברייתא שאמרה (לפי פירוש הי"מ בתוספות) שחוליא אינה פחות משבע כריכות כתב הנימוקי יוסף (הלכות ציצית דף יב-יג):
לא יפחות מז'. כריכות לכל חוליא לכתחלה מדרבנן, דאילו בשלשה כריכות יצא.

על פי דברי הנימוקי יוסף עולה שדברי רבי הם דין תורה שחוליא צריכה להיות לפחות שלוש כריכות, והברייתא שהובאה אחר כך היא הדין דרבנן לכתחילה.¹¹

מנהג השולחן ערוך

כתב השולחן ערוך (או"ח יא, יד):

יקח ד' חוטים מצד זה וד' מצד זה, ויקשור שני פעמים זה על גב זה, ואחר כך יכרוך חוט הארוך סביב השבעה קצת כריכות, וקושר שני פעמים זה על גב זה, וחוזר וכורך; וכן יעשה עד שישלים לחמש קשרים כפולים וארבעה אוירים ביניהם מלאים כריכות. אין שיעור לכריכות, רק שיהיו כל הכרוך והקשרים רוחב ארבעה גודלים, והענף שמונה גודלים.

¹⁰ ראה עוד בספר העיטור (הלכות ציצית דף סט) שכתב כמה מנהגים בקשירת הכריכות והחוליות, ואחד מהם שבין קשר לקשר יש שבע כריכות, וכתב "ואפשר שנהגו מפני הפוחת לא יפחות מז'".

גם בלקח טוב (פרשת שלח קיד ע"א) כתב "וקושר קשר התחתון וכורך חוליות שבע". מנהג נוסף בקשירת הציצית ראה ב"הלכות ציצית לחד מקמאי", צפונות ו (טבת תש"ן), עמ' ח-יא, שבסופו הביא צורת קשירה מדברי רב האי גאון. ועיין עוד בעיטור שם שכתב כמה מנהגים ולא זכיתי להבין את כולם.

¹¹ לולי תירוצי הראשונים היה מקום לבאר שיש מחלוקת בין רבי לברייתא האם חוליא היא של שלוש כריכות או של שבע.

ראה במשנה ברורה סימן יא ס"ק סו שכתב שבערב שבת שאין פנאי ניתן לעשות חוליא אחת של שלש כריכות וקשר.

ונוהגים לכרוך באויר ראשון ז' כריכות, ובשני ט', ובשלישי י"א וברביעי י"ג, שעולים כולם מ' כמנין ה' אחד שעולים ל"ט ועם השם הם מ'.

דברי השו"ע בתחלת הסעיף שאין שיעור לכריכות הם כדברי הרמב"ם והתוספות בתחילת דבריהם, שמכיוון שאין תכלת אין שיעור למספר הכריכות. לאחר מכן מביא השו"ע את מספר הכריכות שנוהגים לעשות היום, ומשמע לכאורה שמנהג זה נובע מכך שאין היום תכלת ואין צורך במניין מסויים של כריכות. אבל בבית יוסף כתב שמנהג זה מקורו בשיטת היש מפרשים בתוספות, וכן כתב הגר"א בביאורו, וכן עולה מדברי העטרת זקנים על השו"ע. נראה שהטעם שמוסיפים בכל חוליא דווקא שתי כריכות הוא משום שמניין הכריכות חייב להיות אי זוגי על מנת שניתן יהיה להתחיל בלבן ולסיים בלבן, כמו שכתבנו לעיל.

מנהג דומה למנהג שהזכיר השו"ע כתב כבר הנימוקי יוסף (בהמשך לדבריו הנ"ל), ומדבריו נראה כדברי הגר"א שמנהג זה מקורו בשיטת היש מפרשים בתוספות:

לא יפחות מז'. כריכות לכל חוליא לכתחלה מדרבנן, דאילו בשלשה כריכות יצא. ואומר רש"י ז"ל שאנו נוהגין עם הקשרים וחוליות שביניהם להשלים למנין תרי"ג, שארז"ל דשקולה מצות ציצית כנגד כל המצות לפי שהוא כמנין תרי"ג, כי ציצית עולה בגימטריא ת"ר, ח' חוטיין וה' קשרים – י"ג וכו'. וכן אנו נוהגין לעשות ה' קשרים וד' חוליות, **ובג' החוליות שבעה כריכות ובאחרונה י"ג כריכות** – זכר לתכלת שדומה לרקיעים ולאיריים. ומכל מקום אם הוסיף או פחת לא פסל. ואין לשנות המנהג בכל זה. ותימה על הרמב"ן ז"ל שלא הזכיר קשרים בכל ענין זה כלל¹².

¹² עיין גם באורחות חיים חלק א הלכות ציצית אות טו שכתב כעין זה: "וכתב הר"י מקור' ז"ל ובין ג' קשרים הראשונים הסמוכים לטלית בין כל קשר מהם יעשה ז' חוליות ובין קשר רביעי לחמישי י"ג חוליות".

ההבדל היחיד בין המנהג שמביא השו"ע למנהג שכתב הנימוקי יוסף הוא שלמנהג השו"ע מוסיפים שתי כריכות בכל חוליא ולפי הנימוקי יוסף שלושת החוליות הראשונות כולן של שבע כריכות.

נראה לבאר שההבדל בין המנהגים תלוי במחלוקת כיצד להבין את דברי הגמרא "הפוחת לא יפחות משבע... והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה": לפי מנהג השו"ע (על פי ביאור הב"י והגר"א) כוונת הגמרא – כפי שעולה מפשט המילים – שאין לפחות משבע ולא להוסיף על שלוש עשרה, אבל ניתן לעשות גם בין שבע לשלוש עשרה (וצריך לעשות זאת במספרים אי זוגיים כדלעיל). אבל הנימוקי יוסף סבר שמכיוון שהגמרא ביארה שהטעם למספרים אלו הוא או משום שבעה רקיעים או משום שבעה רקיעים וששה איריים שביניהם, אין לעשות מספר אחר שהוא בין שבע לבין שלוש עשרה, וכן ביארו במפורש כמה ראשונים¹³.

מנהג הקשירה לפי האחרונים

אחרונים רבים¹⁴ כתבו שלא כדברי השולחן ערוך – שכתב שמניין הכריכות יהיה שבע, תשע, אחת עשרה, שלוש עשרה – אלא ביארו שמניין הכריכות צריך להיות: שבע, שמונה, אחת עשרה, שלוש עשרה. וכתבו האחרונים כמה רמזים במספרים אלו.

¹³ תוספות פסחים קד ע"א ד"ה "מר", ריטב"א שם בשם הרא"ש (וכן הוא בתוספות רא"ש), מרדכי פסחים פרק מקום שנהגו רמז תריא.

ניתן לומר ששיטת השו"ע היא שאף על פי שאמרו חז"ל שמניין שבע הוא כנגד שבעה רקיעים מכל מקום ניתן להוסיף על כך; עיין רא"ש בראש השנה (פרק ד סימן ג) שכתב: "ויש שמקשיין, כיון שמפרש בגמרא כנגד מי הני עשרה פסוקים, אלמא דוקא נינהו, וכשם שאין פוחתין מהן כך אין מוסיפין עליהן. וכתב ר' אבי"ה ז"ל דאין לחוש לזה, דהא שבעה שקורין בשבת וששה ביום הכפורים דמפרש במגילה (כג ע"א) כנגד מה תקנום ואפילו הכי תני (שם כא ע"א) אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהן, הכא נמי לא שנא. ואף על גב דהכא לא תנא אבל מוסיפין עליהן כי התם, מכל מקום חזינן דאין קפידא בתוספת אף על פי שמפרש בגמרא כנגד מה נתקן, והוא הדין נמי הכא".

¹⁴ עולת תמיד; מג"א ס"ק כב; ביאור הגר"א; משנה ברורה ס"ק ע; ועוד.

הגר"א כתב לבאר את המנהג שציינו האחרונים:
 אבל האחרונים כתבו שבין הכל ל"ט כמנין השם, די ש מפרשים הפוחת
 כו' קאי על מניין החוליות.

בברכת אליהו ביאר (על פי דמשק אליעזר) שכוונת הגר"א לומר שמנהג זה הוא
 שלא כמו שכתבו התוספות שמיירי במספר הכריכות, אלא מיירי במספר
 החוליות, ואם כן אין צורך לעשות דווקא בדילוגים של שניים משבע לשלוש
 עשרה, אלא יש לעשות רמזים אחרים והיינו כמניין השם.

אך נראה שכוונת הגר"א אינה רק שזה לא כשיטה השנייה בתוספות, שאם כן
 היה צריך הגר"א להדגיש דבר זה, אלא כוונתו שמנהג זה מבוסס על ההסבר
 הראשון בתוספות שלפיו אין להוסיף על שלוש עשרה חוליות, וכל חוליה היא
 של שלוש כריכות, ואם כן אין להוסיף על שלושים ותשע כריכות, ומשום כך אין
 לכרוך כפי המנהג שהזכיר השו"ע שכן סך כל הכריכות לפיו הוא ארבעים, ולכן
 צריך להוריד כריכה אחת ממה שכתב השו"ע.¹⁵

על פי זה יש להבין יותר את מה שכתב המגן אברהם (ס"ק כב): "כתוב בכתבים
 שצריך לעשות הגדיל חוליות, ובכל חוליות ג' כריכות – כלומר שלאחר שעשה ג'
 כריכות ירחיק מעט, וכמ"ש הרמב"ם", והיינו שמכיוון שאנו חוששים גם לשיטה
 הראשונה בתוספות יש לעשות את הכריכות בצורה של חוליות של שלוש.

דברי המגן אברהם האלו לא הובאו על ידי המשנה ברורה, אבל בשולחן ערוך
 הגר"ז (סעיף לא) כתב: "יש נוהגין לכרוך הכריכות שבכל אויר חוליות חוליות
 דהיינו לאחר שכרך ג' כריכות הראשונות ירחיק מעט ויחזור ויכרוך ג' פעמים
 באותו אויר עצמו ואח"כ יכרוך א' מאויר הראשון ויצרף לזה ב' מאויר השני
 וירחק מעט ויכרוך עוד ג' פעמים, וכן יעשה עד כלות הל"ט כריכות ב"ג חוליות
 קטנות, וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת".

על פי ביאור זה יוצא שהמנהג שכתבו האחרונים מבוסס על שיטת התוספות
 בתירוצם הראשון. אלא שאם המנהג מכריע שההלכה כביאור הראשון בתוספות,

¹⁵ מעין זה כתב בספר בן מלך (רי"ל מינצברג) על ספר במדבר, פרשת שלח מאמר ו, עיי"ש עוד.

אם כן היה צריך לעשות לגמרי כתירוץ זה, ולא להפסיק בקשר באמצע חוליא כפי שעושים לפי מנהג זה בחוליא השלישית והעשירית!

מכיוון שהגר"א לא כתב שהסבר זה אינו כשיטת היש מפרשים בתוספות, ניתן לבאר שמנהג האחרונים חושש גם לשיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות שאין לעשות פחות משבע כריכות לחוליא, ואף על פי שלפי דבריהם מספר הכריכות בכל חוליא אינו יכול להיות זוגי, ולמנהג האחרונים עושים בחוליא השנייה שמונה כריכות, אין זה סותר את דבריהם, שכן הסיבה שמספר החוליות אינו זוגי אינו דין בעצם הכריכות, אלא משום שצריך להתחיל בלבן ולסיים בלבן, ולפיכך כשאין תכלת אפשר לעשות גם מספר זוגי של כריכות ובלבד שלא יפחות משבע ולא יוסיף על שלוש עשרה¹⁶, ומשום כך הנהיגו לעשות בין הקשר הראשון לשני דווקא שבע כריכות ובסוף דווקא שלוש עשרה כריכות.

על פי ביאור זה, מנהג האשכנזים היום שהוזכר בדברי האחרונים נובע מכך שנקטו למעשה כתירוץ הראשון של התוספות, ובנוסף חששו לשיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות, ואילו המנהג שכתוב בדברי השולחן ערוך נובע משיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות.

ייתכן שהטעם שחששו לשיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות הוא שלפי דבריהם ייתכן שעשייה של פחות משבע כריכות מעכבת בדיעבד, שכן אף שהנמוקי יוסף ביאר שמדאורייתא די בחוליא של שלוש כריכות וכדברי רבי, הרי לפי הראב"ד שרבי דיבר על כריכות עם תכלת, ייתכן שמה שאמרה הברייתא "הפוחת לא יפחות משבע" היינו שאם פחת משבע כריכות אין זה נחשב לחוליא, והרי הגמרא אמרה "ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה", ומשמע

¹⁶ יש להוסיף שלדעת הראב"ד (תמים דעים לט, תשובות ופסקים סימן קכ; וכן הוא גם בספר אהל מועד, שער תפילין ומזוזה וציצית דרך ג נתיב ג) כאשר אין תכלת עושים רק ארבע כריכות, משום שעושים רק את הכריכות שנעשות בלבן ואין כורכים כנגד הכריכות של התכלת, וכתב שם הראב"ד שזוהי שיטת הגאון ושכך הוא עשה. על פי זה, כשאין תכלת אפשר לפחות משבע, ונראה שהיש מפרשים בתוספות חלוקים עליו בדבר זה, שכן כתבו גם לגבי לבן שאין לפחות משבע. את הסתירה בין שלוש כריכות לשבע כריכות יכולים התוספות לבאר בדרך אחרת מהראב"ד, כפי שהובא לעיל, אך גם אם יבארו כראב"ד ייתכן שיבארו שכמו שכאשר מורידים את חוטי התכלת שמים במקומם לבן, כך גם לגבי הכריכות אם אין תכלת עושים את הכריכות בלבן.

שפחות מחוליא אחת הציצית פסולה. ואם כן טוב לנו לחשוש לשיטה זו שכן דבר זה מעכב בדיעבד.

רווח בין חוליא לחוליא

המגן אברהם כתב שעל מנת לעשות חוליות צריכים לעשות הרחקה מעט בין כל שלוש כריכות¹⁷. כיצד אפשר לעשות הרחקה בין החוליות?

בכריכה כשיטת הרמב"ם ניתן לעשות הפרדה בין החוליות למרות שאין ביניהן קשר ממשי, אלא שכפי שהתבאר לעיל לשיטת הרמב"ם הכריכה עם הליפוף נחשבת לקשר, ואם כן אם קושר בצורה זו נמצא מוסיף על חמשה קשרים לכאורה. אך לפי מה שכתבו התוספות (לח ע"ב ד"ה כדי) שקשר הוא דווקא קשר של ארבעה חוטים עם ארבעה חוטים, וכך פסק השולחן ערוך (שהובא לעיל), אם כן נראה שכריכה זו אינה נחשבת הוספה על הקשרים לשיטת התוספות¹⁸.

דרך אחרת לעשות הפרדה בין הקשרים היא לפי מנהג חב"ד (ראה בספר טעמי המנהגים שם מצוייר כיצד יש לכרוך למנהג זה), אך ייתכן שאם קשירה כדברי הרמב"ם נחשבת לקשר אז גם קשירה כשיטת חב"ד נחשבת לקשר, ויש לפקפק שכן אין היא חזקה כמו הקשירה שנהגו התימנים.

דרך אחרת לעשות הפרדה יש ללמוד מדברי הלקט יושר (אורח חיים, עמ' 9) שכתב: "ותוחב באמצע בין ד' חוטין לד' החוטין". נראה שכוונתו שאחרי שלוש כריכות מכניס את החוט הכורך בין החוטים ומעבירו לצד השני ושם ממשיך לכרוך איתו. בדרך זו החוליות יכולות להיות מופרדות זו מזו.

¹⁷ נראה לבאר שמה שכתב המגן אברהם בס"ק כא: "כתב הרא"ש שיהיו כל החוליות בשוה שזהו נוי לציצית, ואם כן באויר ראשון יעשו הכריכות רחוקים זה מזה ואחר כך בכל אויר יותר מקורב", מבוסס על מה שכתב כאן שטוב להרחיק בין החוליות, ואם כן באויר הראשון ירחיק פחות בין החוליות. אבל אם אינו עושה רווח בין החוליות, קשה מאד להגיע לכך שהאויר הראשון שיש בו שבע כריכות יהיה שווה בגודלו לאויר האחרון שיש בו שלוש עשרה כריכות. ובבאר היטב (ס"ק כב) כתב "והציצית של ר' שלמה מולכו לא היו שוים לגמרי". ולפי זה קצת קשה על המשנה ברורה, שהביא דברי המגן אברהם בס"ק כא אך השמיט דבריו בס"ק כד שיש לעשות רווח בין החוליות.

¹⁸ מסיבה זו אף אין זה כנגד דברי הראב"ד והתוספות בהסברם השני שאין לעשות חוליא של פחות משבע כריכות, וחוליא היינו בין קשר לקשר, שכן לשיטתם כריכה זו אינה נחשבת לקשר.

אך יש להעיר שמה שכתב המגן אברהם שצריך הפסקה בין חוליא לחוליא, היינו לפי שיטת הרמב"ם בביאור חוליא, וכפי שהובא לעיל. אבל לשיטת התוספות והראב"ד לא הוזכר שיש לעשות הפסקה בין חוליא לחוליא, ומדברי המרדכי יש להוכיח שאין רווח בין חוליא לחוליא שכן כתב (מנחות רמז תתקמ): "ויש נוהגין לכרוך בתחלה שיעור חוליא של לבן ולהניח שיעור חוליא אחרת במקום תכלת. ואין ראוי להפסיק בכריכה, אלא כמו שהיה מתחלה בזמן שהיה תכלת יש לעשות גם עתה". ונראה שזה משום שלשיטת הרמב"ם אם לא יהיה רווח בין חוליא לחוליא לא יהיה ניכר מהי חוליא, שכן אף על פי שיש קשר אין הוא ניכר, אבל לשיטת הראב"ד ההבדל בין חוליא לחוליא הוא הקשר (וכנראה שכוונתו לקשר כשיטת התוספות של ארבעה חוטים עם ארבעה חוטים), ולשיטת התוספות בתירוצם הראשון ההבדל בין חוליא לחוליא הוא החלפת הצבע מלבן לתכלת.

ייתכן שמטעם זה המשנה ברורה לא הביא את דברי המגן אברהם הללו, והמנהג הרווח יותר בין האשכנזים (מלבד חסידי חב"ד) שאינם עושים רווח בין הכריכות. ניתן לומר שהטעם שהמגן אברהם כתב לעשות רווח בין החוליות הוא מחשבת לשיטת הרמב"ם, וכך יותר משמע בלשונו.¹⁹ אך ניתן לומר גם שהצורך ברווח בין החוליות הוא רק לשם סימן לחילוף בין חוליא לחוליא, ומכיוון שאין יכולת לעשות סימן זה על ידי חילוף בין כריכה בחוט תכלת לכריכה בחוט לבן כתב לעשות זאת על ידי רווח בין החוליות.

הצעה להנהגה למעשה בקשירה עם תכלת

על פי מה שהתבאר, שהמנהג המופיע בשולחן ערוך ובאחרונים מבוסס על שיטות הראשונים בביאור הסוגיא בגמרא, אם כן יש בידינו מנהג המכריע את ההלכה במחלוקת הראשונים, ואיננו צריכים להכריע מעצמנו, אלא לנהוג כאותן שיטות שחששו להן במשך הדורות בקשירת ציצית בלא תכלת.²⁰

¹⁹ ובנוסף על פי נסתר, שהרי מציין שמקור הדברים הוא ב"כתבים". אך מאמר זה אינו עוסק בנסתרות.

היה ניתן לומר שיש לנהוג כדברי המגן אברהם והגר"ז שיש לעשות את הכריכות בצורה של חוליות של שלוש כריכות, וכן כתב לנהוג האדמו"ר מראדזין במאמר פתיל תכלת (פרט שביעי, עמ' קמד; והוסיף לחזק זאת בעין התכלת סעיף מדר, עמ' ריז). את הרווח בין החוליות אפשר לעשות על ידי קשירה כשיטת הרמב"ם ובכך לצאת לכאורה גם ידי חובת הרמב"ם. אלא שמכיוון שהקשר השני נמצא באמצע החוליא השלישית, והקשר הרביעי באצמע החוליה העשירית, מסתבר שלפי הרמב"ם שסבר שאין לקשור שם אלא בין חוליא לחוליא, הרי שהקשר מבטל את רציפות החוליא, ואם כן יוצא שיש כמה חוליות שהן פחות משלוש כריכות, והרי שיעור חוליא הוא שלוש כריכות לשיטתו, ואם כן נראה שאי אפשר לצאת ידי חובת קשירה כצורת הרמב"ם על ידי קשירה כדברי המגן אברהם והגר"ז.

כפי שכתבנו לעיל, המנהג הרווח בין האשכנזים (מלבד חסידי חב"ד), שלא לעשות רווח בין החוליות, ואף המשנה ברורה לא הביא את דברי המגן אברהם, ואם כן נראה שגם בקשירת תכלת אין צורך לעשות כך, לאור זה שמסתבר שאין מרוויחים בכך את שיטת הרמב"ם. לכך יש להוסיף את האפשרות שכתבנו לעיל בדעת המגן אברהם, שאם מחליפים בין חוליא לחוליא בין הלבן לתכלת, ייתכן שגם המגן אברהם לא יצריך לעשות רווח. בנוסף, אם קושרים בצורה זו, הרי שאין עושים כאף אחת מהשיטות שכתבו הראשונים.²¹

לפי מה שהתבאר, המנהג המקובל אצל האשכנזים לקשירה בלבן – שבע, שמונה, אחת עשרה, שלושה עשרה – מבוסס על הביאור הראשון בתוספות תוך

²⁰ יעויין גם בסוף מאמרו של הרב פרופ' דוד הנשקה 'פתיל תכלת וגדילי ציצית', אסיף ה (תשע"ח), עמ' 358-405, שהעלה אפשרות דומה להצעה זו, אך דחאה משום שלפי הרמב"ם "עיקר מצוותו של תכלת מדאורייתא הוא תפקידו לשמש החוט הכורך". ואם רוב הכריכות תהיינה בלבן "נמצא שלא התכלת היא הכורכת, והרי זה שלא כמצוותה מן התורה".

²¹ ואף על פי שבשו"ע הגר"ז כתב שכך היו עושים כשהיה תכלת, נראה שאי אפשר לומר שהיו עושים כך ממש, שכן אף אחת מהשיטות לא סברא כך: לשיטת היש מפרשים בתוספות לא היו מחלקים את הכריכות לחוליות של שלוש, ואילו לשיטה האמצעית בתוספות לא היו עושים שבע כריכות בראשון ושמונה בשני אלא בכפולות של שלוש. אולי כוונת הגר"ז רק לגבי החלוקה לחוליות, שכך היו עושים כשהיו עושים תכלת.

חשש גם לשיטה השנייה בתוספות. ונראה שגם בקשירה עם תכלת יש לנהוג מעין זאת: לחשוש לשיטה הראשונה בתוספות, אך בצורה שנוויה ככל הניתן גם את השיטה השנייה.

נראה אפוא שיש לכרוך חוליא לבן ואחריה חוליא תכלת וחזור חלילה, וכשיטת התוספות בפירוש הראשון (אמנם לפי הפירוש השני של התוספות החילוף בין התכלת ללבן נעשה בין כריכה לכריכה ולא בין חוליא לחוליא, אך אין אפשרות להרוויח לגמרי את שתי השיטות, ונראה שהמנהג מבוסס בעיקרו על שיטה ראשונה של תוספות).²²

כפי שראינו לעיל, יש מחלוקת במספר החוליות שבין קשר לקשר, ונראה שגם בזה יש לנהוג לפי השיטות שחשש להם המנהג הרווח, ולפי זה יש לעשות כשיטת ספר החינוך, ונבאר את הדברים: מכיוון שהמנהג חשש לשיטה השנייה בתוספות, וכדברי הראב"ד שאין לפחות משבע חוליות בכריכה, הרי שלדידן אין לפחות משלוש חוליות בין כל קשר וקשר.²³ על פי זה קשירה כשיטת הגר"א ביהל אור, שבין הקשר הרביעי לחמישי ישנה רק חוליא אחת (של לבן), אינה יכולה להסתדר עם שיטה זו.²⁴ ולכן נראה שיש לנהוג כפי שהובא לעיל מספר החינוך, שבשלושת הקשרים הראשונים יהיו שלוש חוליות בין קשר לקשר, ובקשר האחרון ארבע חוליות.

²² יש שהוכיחו מדברי הזוהר שיש לכרוך דווקא בתכלת (עייין פתיל תכלת, פרט שביעי; עמ' 111), ויש לעיין אם הדבר אכן מוכח משם או שיש לפרש שמה שאמר הזוהר 'תכלת' כוונתו לכל הציצית, וכמו שכתב רש"י (מנחות לט ע"א ד"ה התכלת) לגבי הגמרא שאף על פי שאמרה 'תכלת' אין כוונתה דווקא תכלת אלא כל הציצית נקראת תכלת.

²³ משום ששתי חוליות הן רק שש כריכות, ולקשור באמצע חוליא אינו לכתחילה כפי שהתבאר לעיל.
²⁴ אולי מחלוקתו של הגר"א עם הרא"ש והחינוך דלהלן היא מה נקרא יותר מעלין בקודש – האם במספר החוליות בין קשר לקשר או בריבוי הקשרים: הבית יוסף בסימן יא כתב בביאור המנהג שמתחילים בשבע ומסיימים בשלוש עשרה: "מתחילין בשבע דהפוחת לא יפחות משבע, ועולים והולכים משום דמעלין בקודש, וגומרים בשלש עשרה שהיא תכלית העליה שאין מוסיפים עליהם", וזה מתאים לשיטת החינוך. אך התוספות כתבו בשם ר"ת שמדין מעלין בקודש עושה שלושה קשרים סמוך לפתיל, וזה מתאים יותר לשיטת הגר"א.

כשיטה זו כתב גם הרא"ש על התורה (במדבר טו, לח):
 ואני שמעתי שיהיו הכריכות של כל כנף ג' מתשעה תשעה, והאחרונות
 י"ב כריכות. ג' פעמים ט' וא' י"ב – הרי כאן ט"ל כמנין ה' א'.

ייתכן שטוב לכרוך את החוליות האלו כמנהג תימן, ובכך להרוויח גם את שיטת
 הרמב"ם,²⁵ אך מאידך אין מנהג האשכנזים היום לקשור כך, וייתכן שכריכה כזו
 יש בה גם הוספה על מספר הקשרים, ואם כך יש בזה גם הפסד ולא רק תועלת,
 ובלאו הכי קשירה זו אינה כרמב"ם משום החילוף בין התכלת ללבן בין כל
 חוליא וחוליא, ולכן נראה שמוטב לא לכרוך כך.
 כל זה לפי המנהג הרווח של האשכנזים, אך מי שנהג כמנהג המובא בשולחן
 ערוך לעשות בין הקשר השני לשלישי תשע כריכות, הרי זה מתאים לשיטת
 הראב"ד ויש מפרשים בתוספות, ואם כן גם בקשירת תכלת יש לו לעשות כדברי
 הראב"ד.

²⁵ מעין זה כתב גם בלקט יושר (אורח חיים עמ' 9): "ועשה חוליות בציצית כיצד, כורך ג' פעמים
 סביב החוטין ותוחב באמצע בין ד' חוטין לד' החוטין, וכן עשה ג"פ בין כל קשר וקשר עד דהוה
 בין קשר לקשר כמלא גודל [וכן מצאתי באו"ח בסי' י"א וז"ל מנהגינו לכרוך בה חוליות וכו']".
 לדבריו גם בין הקשר הרביעי לחמישי עושה שלוש חוליות, ולא ארבע כדברי החינוך, ונראה
 שעדיף לעשות כדברי החינוך על מנת להגיע לשלוש עשרה חוליות.